

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΗΣΗΙΔΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΕΝΟΣ ΛΑΪΚΟΥ ΕΝΤΥΠΟΥ*

Η νεοελληνική *Θησηίδα* είναι κείμενο μεταφρασμένο τον 15ο αιώνα από το ιταλικό πρωτότυπο του Βοκκάκιου¹. Σώζεται σε δύο χειρόγραφους κώδικες: τον Parisinus graecus 2898, που χρονολογείται στα 1500 περίπου, και τον Vaticanus Palatinus graecus 426, που χρονολογείται με σχετική ακρίβεια στο έτος 1528-29². Η *Θησηίδα* τυπώθηκε για μοναδική φορά στη Βενετία το 1529, ενώ δεν υπάρχει πλήρης κριτική έκδοση³.

Το παλαιότερο χειρόγραφο, ο Parisinus (P), παρουσιάζει ένα κείμενο πιθανότατα πολύ κοντά στην αρχική μετάφραση⁴, ενώ το άλλο, ο Palatinus (V), ήταν το συγκεκριμένο χειρόγραφο που χρησιμοποίησαν οι τυπογράφοι για την έκδοση του 1529⁵. Είναι, απ' όσο ξέρω, το μόνο σωζόμενο άμεσο πρότυπο έντυπης έκδοσης δημώδους κειμένου⁶, και δεν ήταν απλώς πρότυπο της έκδοσης, αλλά καταρτίστηκε με σκοπό την εκτύπωση⁷. Λόγω της ειδικής παράδοσης του κειμένου η *Θησηίδα* μάς δίνει μια μοναδική ευκαιρία να σχηματίσουμε μια ιδέα για την προετοιμασία ενός ελληνικού λαϊκού εντύπου στην αρχική περίοδο της παραγωγής παρόμοιων εντύπων.

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους και συναδέλφους Παναγιώτη Αγαπητό, Ναταλία Δεληγιαννάκη, David Holton, Ole Smith και Peter Vejleskov για την προθυμία τους να συζητήσουν τη μελέτη μαζί μου και για τις χρήσιμες βελτιώσεις που πρότειναν σε διάφορα στάδια της εργασίας.

1. Λόγω της ομοιοκαταληξίας μπορούμε να τοποθετήσουμε τη *Θησηίδα* μετά τα ποιήματα του Σαχλίχη, βλ. Arnold F. van Gemert, «Ο Στέφανος Σαχλίχης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980) 58, ενώ terminus ante quem είναι το 1500 περίπου, χρονολογία του παλαιότερου σωζόμενου χειρογράφου, βλ. Birgit Olsen, «The Greek Translation of Boccaccio's *Theseid* book 6», *Classica et Mediaevalia* 41 (1990) 281.

2. Olsen, σσ. 281 και 278.

3. Για το πρώτο βιβλίο βλ. Enrica Follieri, *Il Teseida neogreco, Libro I, Saggio di edizione*, Roma - Athene 1959· για το έκτο βλ. Olsen (βλ. υποσημ. 1).

4. Enrica Follieri, «La versione in greco volgare del Teseida del Boccaccio», *Atti dell' VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Roma 1953, σ. 68 και 73.

5. Follieri, «La versione», σ. 70, και της ίδιας, «Su alcuni libri greci stampati a Venezia nella prima metà del cinquecento». *Contributi alla storia del libro italiano. Miscellanea in onore di Lamberto Donati*, Firenze 1969, σ. 138 κ.ε.

6. Για παραδείγματα προτύπων κλασικών κειμένων βλ., π.χ., Martin Sicherl, *Handschriftliche Vorlagen der Editio princeps des Aristoteles* [Akademie der Wissenschaften und Litteratur, Abhandlungen der Geist- und Socialwissenschaftlichen Klasse], Mainz 1976.

7. Follieri, «La versione», σ. 70, και «Su alcuni libri», σ. 139 κ.ε.

Συγκρίνοντας τον V⁸ με την παλαιότερη μορφή του κειμένου, όπως αυτό βρίσκεται στον P, μπορούμε να μελετήσουμε τις αλλαγές που θεωρήθηκαν αναγκαίες ώστε να μπορέσει να τυπωθεί το κείμενο. Αποκτούμε, έτσι, μιαν εικόνα της δουλειάς του προσώπου που μπορούμε να ονομάσουμε επιμελητή, δηλαδή του ανθρώπου που ετοίμασε το κείμενο για το τυπογραφείο. Οι διορθώσεις του επιμελητή φαίνεται ότι ήταν πολύ λεπτομερείς, και το χειρόγραφο V, όπως γράφει η Follieri, αποτελεί «un deliberato riadattamento della redazione primitiva, in vista della pubblicazione dell' opera»⁹.

Σκοπός αυτής της μελέτης είναι η ανάλυση των μετατροπών που υπέστη το ελληνικό κείμενο της *Θησηίδας* πριν τυπωθεί και η εξέταση του ρόλου και της εργασίας του επιμελητή, ώστε να κριθεί γενικότερα η αξία των λαϊκών εντύπων στην παράδοση ενός κειμένου.

Ποιος ήταν ο επιμελητής και ποια ήταν η δουλειά του; Όπως έχει φανερό από τις μελέτες των τελευταίων δεκαετιών, για την έκδοση ενός λαϊκού εντύπου στην αρχική περίοδο χρειαζόταν η συμμετοχή τριών κυρίως ανθρώπων: του τυπογράφου¹⁰, του χρηματοδότη και του επιμελητή, που ήταν υπεύθυνος για το τελικό κείμενο. Τους δύο πρώτους τους ξέρουμε πολύ καλά από τους κολοφώνες των εκδόσεων, το όνομα του τρίτου όμως αναφέρεται πολύ σπάνια στα λαϊκά έντυπα¹¹.

Στην πρώτη έκδοση του *Απόκοπου* που πρόσφατα η Evro Layton χρονολόγησε στο 1509¹², στον λεγόμενο κολοφώνα¹³ αναφέρεται το όνομα του Νικολάου Καλλιέργη, ενώ στη δεύτερη έκδοση του *Πένθους θανάτου* και στη *Διήγηση του Αλεξάνδρου* συναντάμε το όνομα του Δημητρίου Ζήνου, γνωστού και από αλλού¹⁴. Για τον Ζήνο και τις σχέσεις του με τα πρώτα έντυπα έχουμε

8. Το χειρόγραφο έχει πολλά χάσματα, αλλά, αφού το κείμενό του είναι σχεδόν ίδιο με αυτό της έκδοσης, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την έκδοση για χωρία που λείπουν από το χειρόγραφο.

9. Follieri, «La versione», σ. 73.

10. Με την καθαυτό εκτύπωση ασχολούνταν βέβαια περισσότερα άτομα στο τυπογραφείο· βλ., π.χ., Conor Fahy, *Saggi di bibliografia testuale*, [Medioevo e Umanesimo 66], Padova 1988, σ. 40 κ.ε.

11. Στα λειτουργικά βιβλία όμως αναφέρεται συχνά το όνομα του επιμελητή.

12. Evro Layton, «Zacharias and Nikolaos Kalliergis and the first Edition of the Apokopos of Bergadis», *Θησαυρίσματα* 20 (1990) 213 κ.ε.

13. Δεν μου φαίνεται να είναι πραγματικά κολοφώνας. Μοιάζει περισσότερο με επίλογο, σαν αυτόν που έγραψε ο επιμελητής Δημήτριος Ζήνος για τη *Διήγηση του Αλεξάνδρου*. Είναι έμμετρος, δεν αναφέρεται ο χρηματοδότης, και γενικά το λεξιλόγιο είναι διαφορετικό απ' ό,τι στις δύο άλλες εκδόσεις που βγήκαν την ίδια χρονιά από το τυπογραφείο του Καλλιέργη.

14. Ο Ζήνος είναι γνωστός ως γραφέας χειρογράφων και ως μεταφραστής της *Βατραχομουαχίας*, βλ. Émile Legrand, *B.H.*, I, σ. 179 κ.ε. και I, σ. 236. Βλ. και David Holton, *Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου, The Tale of Alexander, The Rhymed Version, Critical Edition with an Introduction and Commentary*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 43 κ.ε. Η πιο πρόσφατη μελέτη για τον Ζήνο είναι της Caterina Carpinato, «Sul attività editoriale di Dimitrios Zinos presso la tipografia dei da Sabbio», *Studi in onore di Rosario Anastasi, Σύνδεσμος* 1 (1991) 193-207.

μερικές πληροφορίες από τα έγγραφα μιας *inquisitio patriarcale*, όπου ο Ζήνος βρίσκεται κατηγορούμενος μαζί με τον τυπογράφο Stefano da Sabbio και τον χρηματοδότη Damian di Santa Maria¹⁵. Φαίνεται ότι ο Πατρινός έμπορος Ανδρέας Κουνάδης, που ζούσε στη Βενετία, προσέλαβε τον νεαρό Ζήνο στις αρχές του 1520 για να επιμεληθεί μια καινούρια σειρά λειτουργικών εντύπων που σχεδίαζε να εκδώσει για την ελληνική αγορά της δυτικής και της ανατολικής Μεσογείου. Φαίνεται, επίσης, ότι ο Κουνάδης θα συνεργαζόταν με το τυπογραφείο των αδελφών Nicolini da Sabbio. Ο Κουνάδης όμως πέθανε πριν ξεκινήσουν για τα καλά οι εκδόσεις, και το εκδοτικό του πρόγραμμα συνεχίστηκε από τους κληρονόμους του, προπαντός από τον πεθερό του Damian di Santa Maria, που για πολλά χρόνια εξέδιδε λειτουργικά και λαϊκά βιβλία τυπωμένα με το σήμα του Κουνάδη για την ελληνική αγορά¹⁶.

Στο έγγραφο της *inquisitio* δεν γίνεται λόγος για λαϊκά βιβλία, και φαίνεται ότι ο Κουνάδης δεν είχε περιλάβει τέτοιο είδος εντύπων στο πρόγραμμά του. Τα λαϊκά βιβλία δεν άρχισαν να τυπώνονται παρά μόνο μετά τον θάνατό του. Ποιανού ήταν, τότε, η ιδέα να αρχίσουν να τυπώνονται και λαϊκά βιβλία; Υποθέτω του Δημητρίου Ζήνου.

Αν εξαιρέσουμε την πρώτη έκδοση του *Απόκοπου*, που ήταν απ' όσο ξέρουμε τουλάχιστον, μεμονωμένη και μπορεί γι' αυτό να θεωρηθεί δοκιμή χωρίς επιτυχία, όπως και η έκδοση λειτουργικών βιβλίων από τον Καλλιέργη¹⁷, δεν υπάρχει παραγωγή λαϊκών βιβλίων πριν από το 1523, οπότε άρχισε να εκδίδεται μια σειρά λαϊκών βιβλίων στο τυπογραφείο των da Sabbio με τη χρηματοδότηση των κληρονόμων του Κουνάδη.

Το πρώτο βιβλίο της σειράς ήταν μάλλον η *Ιστορία του Ταγιαπιέρα* του Τριβώλη, αλλά υπάρχουν έμμεσες μόνο μαρτυρίες γι' αυτήν την έκδοση¹⁸. Το δεύτερο ήταν το *Πένθος θανάτου*, που εκδόθηκε το 1524¹⁹. Δυστυχώς ούτε γι' αυτό το κείμενο σώζεται αντίτυπο της πρώτης έκδοσης· στη δεύτερη, όμως, έκδοση, του 1528, πληροφορούμαστε από τον έμμετρο πρόλογο του επιμελητή ότι το βιβλίο πρωτοτυπώθηκε στα 1524, δύο χρόνια μετά τον θάνατο του συγγραφέα του²⁰, ότι ο Ζήνος ήταν επιμελητής εκείνης της έκδοσης²¹ και ότι

15. Fani Mavroidi, «Inquisitio Patriarcale sopra un orologio greco (1524-1527)», *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* n.s. 27 (1973) 43 κ.ε.

16. Evro Layton, «Notes on some Printers and Publishers of the 16th Century Modern Greek Books in Venice», *Θησαυρίσματα* 18 (1981) 123 κ.ε.

17. Layton, «Zacharias», σ. 208.

18. Τις πληροφορίες για την *Ιστορία του Ταγιαπιέρα* τις οφείλω στον Στέφανο Κακλαμάνη, που είχε την καλοσύνη να θέσει στη διάθεσή μου αδημοσίευτο τμήμα της διδακτορικής διατριβής του, *Τριβώλης, Δεφαράνας, Βεντράμος. Τρεις Έλληνες λαϊκοί στιχουργοί στη Βενετία του 16ου αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης (1989).

19. *Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή*, Legrand, B.H., I, αρ. 69.

20. Στίχοι 2-7.

21. «Πόνος (sic) και διεξιότητι και ποῖος τὸ ἀναλώθη», γράφει το κείμενο. Ο σύγχρονος εκδότης

«ετούτο ευτώπηκε με τη δική μου γνώμη»²². Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Ζήνος ήταν ο τυπογράφος, ούτε ότι χρηματοδότησε την έκδοση²³, αλλά μάλλον ότι πήρε την πρωτοβουλία για την εκτύπωση του *Πένθους θανάτου*. Το πολύ μικρό χρονικό διάστημα ανάμεσα στις δύο πρώτες εκδόσεις (1524-28) θα μπορούσε να οφείλεται στο ότι η παραγωγή λαϊκών εντύπων βρισκόταν σε δοκιμαστική φάση. Η πρώτη έκδοση θα ήταν μια δοκιμή που ο Ζήνος είχε πείσει τον χρηματοδότη να κάνει και γι' αυτό βγήκε σε μικρό «τράβηγμα»· χρειάστηκε όμως, μια και το έργο αποδείχτηκε επιτυχία, να επανεκδοθεί σύντομα²⁴, ταυτόχρονα με καινούριες εκδόσεις άλλων κειμένων.

Ο Ζήνος, που ήταν και ο μόνος Έλληνας της τριάδας των παραγόντων της έκδοσης²⁵, θα είχε τις γνώσεις και τις επαφές που ήταν αναγκαίες για την προμήθεια κειμένων και χειρογράφων. Ο ίδιος ήταν από τα Επτάνησα, από όπου ξέρουμε ότι προήλθαν πολλοί συγγραφείς και μεταφραστές έργα των οποίων εκδόθηκαν ως λαϊκά έντυπα εκείνη την εποχή²⁶, και αργότερα προσλήφθηκε από τον πρέσβη του βασιλιά της Γαλλίας στη Βενετία, Guillaume Pelicier, για να προμηθεύσει χειρόγραφα στην καινούρια βιβλιοθήκη του βασιλιά²⁷.

Ας γυρίσουμε, όμως, στο έργο του επιμελητή. Εκτός από τη *Θησηίδα* έχουμε και άλλη μια πηγή που φωτίζει το ερώτημα ποιες μεταβολές χρειάζονταν για να μπορέσει να τυπωθεί ένα κείμενο. Πρόκειται για τον επίλογο της *Διήγησης του Αλεξάνδρου*, τον οποίο έγραψε ο επιμελητής του κειμένου, ο Ζήνος²⁸. Εδώ ο Ζήνος εξηγεί πώς πρέπει να είναι το πρότυπο μιας έντυπης έκδοσης: πρέπει να έχει διορθωθεί έτσι ώστε το κείμενο να είναι μετρικά σωστό και να δίνει νόημα, όπως πρέπει επίσης να είναι σωστά γραμμένο — μάλλον εννοεί ορθογραφικά²⁹. Είναι φανερό ότι δουλειά του επιμελητή είναι ή να βρει ένα τέτοιο πρότυπο ή, αν δεν το κατορθώσει, όπως έτυχε και σ' αυτή την περί-

του ποιήματος Γεώργιος Ζώρας (*Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή*, Αθήναι 1970) διορθώνει σε «πόνω», αλλά στον επίλογο της *Διήγησης του Αλεξάνδρου* χρησιμοποιείται η φράση «κόπος και δεξιότητα» και έτσι δεν βρισκω ότι υπάρχει βάση για διόρθωση, παρόλο που η ονομαστική εξηγείται δύσκολα.

22. Στίχος 26.

23. Όπως πίστευε ο Ζώρας (σ. 13 κ.ε.). Το ρήμα «αναλώθη» δεν πρέπει να σημαίνει ότι χρηματοδότησε την έκδοση («αναλώμασι»), αλλά ότι αφιερώθηκε σ' αυτήν.

24. Και η *Ιστορία του Ταγιαπιέρα* επανεκδόθηκε πολύ σύντομα, στα 1528. Βλ. υποσημ. 17.

25. Εκτός από το έτος 1524, όπου σε δύο εκδόσεις το όνομα του Πέτρου Κουνάδη εμφανίζεται στη θέση του χρηματοδότη· βλ. Layton, «Notes», σ. 124, υποσημ. 12.

26. Linos Politis, «Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima letteratura neoellenica», *Venezia centro di mediazione tra oriente et occidente (secoli XV-XVI), Aspetti e problemi*, II, Firenze 1977, σσ. 452, 458-9 και 465.

27. Βλ. την αλληλογραφία του Pelicier με τον υπεύθυνο της βασιλικής βιβλιοθήκης, L'Évêque de Tulle, Pierre Duchatel, στο *Bibliothèque de l'école des Chartes* 46 (1885) 611-24.

28. «Κόπος (sic) και δεξιότητα», επιλ. 58.

29. «...ἀθιβάλιον νά 'ναι διορθωμένο / εἰσὲ σκοπὸν και ἔννοια και ὀρθογεγραμμένο», επιλ. 5-6.

πτωση, να κάνει ο ίδιος τις απαραίτητες διορθώσεις³⁰.

Για τη Διήγηση του Αλεξάνδρου δεν μπορούμε να ελέγξουμε σε ποιο βαθμό ο επιμελητής επενέβη στο κείμενο, επειδή το έργο σώζεται μόνο στην έντυπη μορφή του³¹. Αν κρίνουμε όμως από τη Θησιίδα, φαίνεται ότι η επέμβαση ήταν αρκετά σημαντική, όπως συμπεραίνεται ήδη από τη σύγκριση που έκανε η Follieri ανάμεσα στους P και V³². Πόσο σημαντική και συνειδητή ήταν αυτή η επέμβαση θα προσπαθήσω να αποδείξω στη συνέχεια. Η Follieri εξέτασε μόνο τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις δύο παραλλαγές του κειμένου. Στο χειρόγραφο της Βατικανής Βιβλιοθήκης υπάρχουν όμως μερικές εσωτερικές διορθώσεις που νομίζω ότι μας δίνουν περισσότερα στοιχεία για τον τρόπο εργασίας του επιμελητή και για την παράδοση του κειμένου. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι αλλαγές αυτές αφορούν τη φραστική δομή του κειμένου. Ο γραφέας τις έκανε είτε ενώ έγραφε ή αμέσως μετά³³. Το πιο σημαντικό, όμως, είναι ότι ο γραφέας, που μάλλον είναι ο ίδιος ο επιμελητής και ίσως ο Ζήνος³⁴, τις περισσότερες φορές σβήνει μια γραφή παρόμοια μ' αυτήν που παραδίδει ο P, συχνά αλλάζοντάς την δραστικά.

Αυτό σημαίνει, πρώτο, ότι ο επιμελητής είχε στη διάθεσή του το χειρόγραφο P ή ένα συγγενικό του³⁵, και δεύτερο, ότι, ακόμη και σε άλλα σημεία, όπου οι δύο παραλλαγές παρουσιάζουν διαφορές, αλλά δεν μπορούμε πλέον να τα ελέγξουμε λόγω της ελλιπούς κατάστασης του V, είναι πιθανό ο επιμελητής να ξεκίνησε από γραφή παρόμοια με αυτήν του P.

Από πού προέρχονται, τότε, οι γραφές που διαλέγει τελικά ο γραφέας-επιμελητής; Θεωρητικά υπάρχουν δύο απαντήσεις στο ερώτημα αυτό. Είτε χρησιμοποίησε δύο ή και περισσότερα χειρόγραφα του κειμένου, κάτι που ίσως θα εξηγούσε και την έλλειψη χασμάτων από την έκδοση, είτε οι τελικές γραφές ήταν

30. Επλ. 11-22.

31. Το μοναδικό χειρόγραφο που σώζεται είναι αντίγραφο του εντύπου· βλ. Holton, σ. 18 κ.ε.

32. Follieri, «La versione», σ. 71 κ.ε.

33. Άλλες βρίσκονται μέσα στη γραμμή, άλλες πάνω από τη γραμμή. Το μελάνι είναι το ίδιο, αλλά μερικές φορές διαφέρουν λίγο οι αποχρώσεις του.

34. Holton, σ. 46, υποσημ. 5· Enrica Follieri, «Il libro greco per i Greci nelle imprese editoriali Romane e Veneziane della prima metà del cinquecento», *Venezia centro di mediazione tra oriente et occidente (secoli XV-XVI)*, *Aspetti e problemi*, II, Firenze 1977, σ. 490.

35. Ότι υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στα δύο χειρόγραφα φαίνεται και από τις εξής περιπτώσεις:

(α) Στο I 51,8 υπάρχει χάσμα στον P που συμπληρώνεται σε λάθος θέση στο έντυπο (53,5), γεγονός που έκανε τη Follieri να υποθέσει ότι υπήρξε άλλο ένα χειρόγραφο ανάμεσα στον αρχέτυπο και τον P και το οποίο έχει επίσης το ίδιο χάσμα· βλ. «La versione», σ. 73.

(β) Στο IX 82,4 υπάρχει χάσμα στον P. Ίδιο χάσμα βρίσκουμε και στον V, αλλά ο στίχος έχει προστεθεί εκ των υστέρων στο περιθώριο.

(γ) Στο VI 21,7 ο V έχει την ακατανόητη γραφή «ώς δριομένος». Το λάθος προέρχεται μάλλον από την αλλαγή γραμμής στον P. Ο P έχει «ώσάν» στο τέλος της γραμμής και «δριομένος» στην αρχή της επόμενης. Στο έντυπο το λάθος έχει διορθωθεί («άνδρουμένος»).

δικά του δημιουργήματα. Μια εξέταση των διορθώσεων που βρίσκουμε στον V μας δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για δημιουργήματα του γραφέα-επιμελητή και όχι για γραφές από άλλο χειρόγραφο. Παραθέτω μερικά παραδείγματα:

Στο III 55,1 ο P έχει τη γραφή *Ἀπηλογίθη ὁ Περιθεός*. Ο γραφέας του V αρχικά γράφει επίσης *πηλογίθη*, αλλά μετά σβήνει τη λέξη και γράφει *Ἐιπε του ὁ Περιθεός*.

Στο VI 39,8 ο P έχει *ὄντα τὴν ἀγαπήθηκεν στὸν Ὀλωνὸν τὸν μέγαν*. Ὅπως και στο προηγούμενο παράδειγμα, ο V έχει αρχικά την ίδια γραφή με τον P, δηλαδή *ὄνταν τὴν ἀγαπήθηκε*, αλλά ο επιμελητής αλλάζει το κείμενο σε *ὅπου αὐτὴν ἠγάπησε*, μάλλον για να αποφύγει την χρήση της παθητικής φωνής με αντικείμενο.

Στο VI 57,8 έχουμε ένα δείγμα αναποφασιστικότητας. Η γραφή του P είναι *πολὺ τιμὴ τοῦ ἔκαμε*. Στο V το *ἔκαμε* αντικαθίσταται αρχικά με *ἔποικεν*, το οποίο όμως σβήνεται και αντικαθίσταται με *ἔκαμνε*· σβήνεται όμως κι αυτό και η τελική γραφή είναι *ἔποικε*.

Στο VII 134,6-7 ο P γράφει *ἡ νταμηζέλα ἐκεῖνη*. Η λέξη *νταμηζέλα* φαίνεται μάλλον πολύ ιταλική για τον επιμελητή, και ίσως γι' αυτό διαλέγει αρχικά να την αντικαταστήσει με την επίσης ιταλική αλλά κοινότερη *κουρτέσα*. Αλλά η λέξη *κουρτέσα* υπάρχει στον επόμενο στίχο του P, και γι' αυτό αναγκάζεται να την αλλάξει κι αυτήν — γίνεται *κυράτους*. Τελικά όμως αποφασίζει να κρατήσει την λέξη *κουρτέσα* στην θέση που τη βρίσκουμε στον P και να αντικαταστήσει το *νταμηζέλα* με τη φράση *κυράτους*, και έτσι το δίστιχο, από *ὡς ἀνὰ καὶ νάτον ἢ θεὰ ἡ νταμηζέλα ἐκεῖνη / καὶ στέκοντας ἐξεστηκῆ τιρόντας τὴν κουρτέσαν*, γίνεται *ὡς ἀνὰ ἦτονα θεὰ, ἐκεῖνη ἢ κυράτους, / Καὶ στέκοντας ἐξεστικοί, θωρόντας τὴν κουρτέσαν*.

Οι εσωτερικές αυτές διορθώσεις του V είναι συνολικά 59, από τις οποίες μόνο 2 δεν έχουν άμεση σχέση με κάποια γραφή του P. Τώρα που γνωρίζουμε ότι ο γραφέας του V ξεκίνησε από ένα πρότυπο παρόμοιο ή όμοιο με τον P, μπορούμε να υποθέσουμε ότι και άλλες διαφορές ανάμεσα στα δύο χειρόγραφα, που δεν άφησαν ίχνη στον V, μπορούν να εξηγηθούν με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή και αυτές να μην είναι τροποποιήσεις που τις έκανε ο επιμελητής με βάση κάποιο άλλο χειρόγραφο, αλλά δικά του δημιουργήματα ή δικές του μεταφράσεις, καθώς έγραφε το κείμενο του V. Με τον ίδιο τρόπο θα μπορούσε να εξηγηθεί και η απουσία χασμάτων στον V³⁶. Δεν νομίζω ότι υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι οι αλλαγές έγιναν σε άλλο στάδιο της παράδοσης, όπως πρότεινε ο Holton³⁷, αφού οι εσωτερικές διορθώσεις στον V δείχνουν πόσο ριζική ήταν η επέμβαση του επιμελητή.

36. Με τη βοήθεια κάποιας μορφής του ιταλικού κειμένου (ίσως της βενετσιάνικης έκδοσης του Girlando Pentio του 1528) θα μπορούσε να είχε συμπληρώσει ο ίδιος ο επιμελητής τα χάσματα.

37. Holton, σ. 46, υποσημ. 5.

Στην περίπτωση της Θησηίδας βρισκόμαστε, μερικές φορές, σε θέση να ελέγξουμε τις διαφορές ανάμεσα στις δύο παραλλαγές, συγκρίνοντας τις δύο γραφές με το ιταλικό πρωτότυπο. Παραθέτω μερικά παραδείγματα:

Στο I 57,5 ο P γράφει *ὅποιος εἶχεν καρδίαν σκληροὶ τότε ἐκεῖ ἐκριβέτον*. Η φράση αυτή δεν είναι βέβαια πολύ λογική, και φαίνεται ότι προβλημάτισε τον επιμελητή, γιατί το έντυπο αντί για *σκληροὶ* γράφει *δειλη*. Αν κοιτάξουμε όμως στο ιταλικό κείμενο βρίσκουμε την εξής φράση: *e qual riu cuore aneva or si nasconde* (56,5), γι' αυτό νομίζω ότι πρέπει να καταλάβουμε τη φράση ως «*ακόμα κι αυτός που είχε σκληρή (δηλαδή ατρόμητη) καρδιά κρυβόταν τώρα*».

Στο VI 41,5 περιγράφονται τα μάτια του Περιθέου ως κλεφτικά στον P ενώ στο V γίνονται *ολόγλυχα*. Το ιταλικό κείμενο έχει όμως *luci di ladre*.

Στο IX 83,5 ο P έχει τη γραφή *ἐκεῖ τὴν εὐλογίθηκεν*. Ο γραφέας του V κρατάει αρχικά το ίδιο κείμενο αλλά μετά το αλλάζει σε *του τὴν ἀραβονιάσασι*, ίσως επειδή πριν οχτώ στίχους είχε γίνει λόγος για αρραβώνα και όχι για γάμο· η ιταλική λέξη που χρησιμοποιείται στο 83,5 είναι *sposò*.

Από τα παραδείγματα φαίνεται ότι γραφές που ίσως λογικά μπορούν να θεωρηθούν καλύτερες δεν μπορούν φιλολογικά να είναι σωστές, επειδή δεν αντανακλούν το ιταλικό πρωτότυπο και έτσι δεν θα είχαν καμία σχέση με την αρχική μορφή του κειμένου.

Για να εκθέσω ακόμα καλύτερα τη μέθοδο εργασίας του επιμελητή αναφέρω ως παράδειγμα δύο αποσπάσματα του κειμένου και στις δύο παραλλαγές (P και έντυπο). Πρόκειται για τις στροφές III 63 και VI 8.

(α) III 63

P: *Ἄρκητας τὰπεκρίθηκεν, τὰ μάτιαδακρυόμενα,
κευχαριστάτουέχ τὴν τιμὴν, ὅπουτοῦ μελετᾶη·
λέγει του φίλε μου καλέ, λοιπὸν τὸν μισενμόν μου·
ἀφὸν ἀρέσει τοῦ αὐθεντὸς, γοργὰ να το ποιήσω·
ἀλήθεια εἰς παρεπόνεσιν, πάντωτες θέλω ἦσται,
τὸ ριζικόν μου τὸ κακόν, πάντα να τὸ νιδεῖζω·
ἀφῶν ἐχάσα φίλε μου, στον κόσμον ἦτοι καὶ ἀνίχα
καὶ χρειάν με κάμνη ἀλλουνοῦ ναδουλεύω εἰς μίαν τρίχα.*

E: *Ἀρκήτας ἀπεκρίθηκε, τὰ μάτια δακρυομένα,
εὐχαριστά του κτὴν τιμὴν, ὅπου του μελετᾶη·
Λέγητου φίλεμου καλέ, λοιπὸν τὸν μισημόνμου,
ἀφ' ὧν ἀρέση τ' αὐθεντὸς, γοργὰ νὰ τὸν ἐποίησω·
Ἀλήθεια σαραπόνεση, πάντοτε θέλο ἦσταν,
τὸ ριζικόμου τὸ κακόν, πολλὰ νὰ τὸ νιδίζω·
Ἀφ' ὧν ἐχάσα φίλεμου, στὸν κόσμον εἴτι εἶχα,
δοῦλος νὰ γένω ἔναι χρία τούτην τὴν τύχην εἶχα·*

Όπως φαίνεται, οι αλλαγές που γίνονται μέχρι τον τελευταίο στίχο είναι λεπτομερειακές και αφορούν σχεδόν όλες το μέτρο. Ο όγδοος στίχος όμως είναι εντελώς διαφορετικός στις δύο παραλλαγές. Από μια πρώτη ματιά το κείμενο του E είναι καλύτερο, γιατί αποφεύγεται η ακατανόητη φράση *εις μίαν τρίχα* που παραδίδει ο P³⁸, και γενικά ο στίχος λειτουργεί και μετρικά καλύτερα. Το χωρίο αυτό έχει διορθωθεί στον V και μπορούμε να παρακολουθήσουμε τα διάφορα στάδια της διόρθωσης. Ο επιμελητής-γραφέας αρχίζει να γράφει ένα κείμενο παρόμοιο με αυτό του P, δηλαδή *χρία μου καμνη αλλουνού*, σταματάει όμως και διαγράφει αυτό το ημιστίχιο, μάλλον επειδή τον προβλημάτισαν η φράση *εις μίαν τρίχα* και το μέτρο. Αλλάζει εντελώς το κείμενο, ώστε να μείνει ίδιο μόνο το γενικό νόημα. Γράφει *δοῦλος νὰ γένω έναι χρία αφοῦ χα τετοια*, σταματάει όμως πάλι και διαγράφει και το δεύτερο ημιστίχιο, μάλλον επειδή συνειδητοποίησε το πρόβλημα της ρίμας. Για να το λύσει, αλλάζει τη σειρά των λέξεων του στίχου, με αποτέλεσμα η τελική μορφή να γίνει αυτή που βλέπουμε στο έντυπο. Η λύση δεν είναι βέβαια πλήρως ικανοποιητική λόγω της απόλυτης ταύτισης της ρίμας *εἶχα-εἶχα*.

Νομίζω ότι φαίνεται καθαρά πως η διόρθωση δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την μέχρι τότε παράδοση του κείμενου, και πως η τελική γραφή του V/E είναι καλύτερη λειτουργικά, αλλά όχι και φιλολογικά.

(β) VI 8

P: *Ὅυδὲν ἔβλεπες εἰς αὐτοὺς, στοσπήτι κάθε ὥρα,
εἰμὴ τραγοῦδια καὶ χαραῖς, πεγνίδια νασιμένουν,
καλλὰ εδίσχαν τὴν ἀρχοντία, τὴν εὐγενίαν ὀποῦχαν,
ἦτις ἐζήτα ἀπ' ἀτουνοὺς, ἐδίδαν του ἦτι θέλη,
εἶχαν γεράκια καὶ σκιλία, πετρίτες ὡς ἠθέλαν,
καὶ κνηγούσαν τὸ συχνῶ, πάντα με τὸν θυσεόν,
πάντοτες εἰς τὸ σπίτιτους, ἦτον ξενολαγία,
ἀρχόντισσαις καὶ ἄρχοντες, καὶ πολὺ μπαρουνία.*

E: *Δὲν ἤβλεπαν εἰς σαυτινοὺς, στο σπήτητους καθ' ὥρα,
ἦμη τραγοῦδια καὶ χαραῖς, παιγνίδια νὰ σημαίνουν
Τὴν ἀφεντίαν ὀπούχασιν, ἐδείχναν κευγενίαν,
εἷτις ἐζήτα ἀπ' αὐτοὺς, ἐδίδαν εἷτι θέλουν.
Εἶχαν γεράκια καὶ σκυλία, πετρίταις ὄσους θέλουν,*

38. Ίσως μπορεί η φράση αυτή να σημαίνει «για τίποτα». Στο *Ἡ ὁμιλία τοῦ νεκροῦ βασιλιᾶ* υπάρχει ὁμοια ρίμα: *Καὶ ἀπὸ τὸ πλοῦτος τὸ πολὺ, τὴν αὐθεντίαν τὴν εἶχα / οὐδὲν ἐπῆρα μετ' ἐμὲν ὅσον τὸ σέρνει τρίχα* (Στυλιανός Ἀλεξίου, *Κρητικὴ Ἀνθολογία*, Ἡράκλειο 1969, σ. 56) και ὅταν ο Ἀρχίτας τελικά μπαίνει στην υπηρεσία κάποιου, το κάνει χωρίς να ζητήσει μισθό: *Λοιπὸν ἔτσι ἀνεγνώριμος ἐμπῆκε νὰ δουλεύει / τοῦ Μενελάου τοῦ βασιλέως καὶ ρόγα οὐδὲν γυρεύει* (IV 18,7-8). Ἄλλο παράλληλο παράδειγμα υπάρχει στο *Χρονικό του Μορέα*, 2669: *οὐδὲν ἠθέλησε τριχάς* (John Schmitt, *The Chronicle of Morea*, London 1904).

καὶ κηνηγούσαν τὸ σιχνῶ, πάντα μετὸν θησέον.
 Πάντοτες εἰς τὸ σπήτητους, ἦτον φιλοτιμία,
 ἀρχόντων καὶ ἀρχόντισων, ἔκαμνασι φιλία.

Όπως στο προηγούμενο παράδειγμα οι αλλαγές που γίνονται μέχρι το τελευταίο δίστιχο δεν είναι ριζικές. Στον έβδομο στίχο η λέξη *ξενολαγία* (διορθώνω σε *ξενολογία*), που είναι απόδοση του ιταλικού *forestieri*, έχει αντικατασταθεί από τη λέξη *φιλοτιμία*, που βέβαια δεν αποδίδει το ιταλικό κείμενο, και στον τελευταίο στίχο ο επιμελητής αλλάζει το κείμενο αρκετά για να αποφύγει τη λέξη *μπαρουνία* (*baroni* στο ιταλικό κείμενο). Μπορούμε πάλι να ακολουθήσουμε τη διόρθωση στον V, γιατί το πρώτο ημιστίχιο είναι αρχικά όμοιο με εκείνο του P πριν αλλαχτεί και γίνει αυτό που βλέπουμε στο έντυπο.

Στην περίπτωση αυτή δεν θεωρώ καν πετυχημένη την αλλαγή, γιατί ο επιμελητής, χωρίς ουσιαστικό λόγο και χωρίς να κερδίζει τίποτα, απομακρύνει το κείμενο του V/E από το ιταλικό πρωτότυπο και δημιουργεί ένα πιο ουδέτερο, θα έλεγα, κείμενο. Πάλι εδώ φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι η γραφή που επιλέγει δεν μπορεί να έχει βάση στην παράδοση του κειμένου.

Συνοψίζοντας, θα έλεγα ότι το κείμενο της *Θησηίδας* πριν τυπωθεί πέρασε από μια συνειδητή επεξεργασία που σε μερικές περιπτώσεις ήταν ριζική και ξεπέρασε τις μηχανικές διορθώσεις του μέτρου και της ρίμας. Επιπλέον, φαίνεται ότι τόσο λεπτομερειακές όσο και ουσιαστικές αλλαγές ήταν δημιουργήματα του προσώπου που ετοίμασε το κείμενο για το τυπογραφείο, και πάντως ανεξάρτητες από τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου. Το παράδειγμα της *Θησηίδας* δείχνει ότι ο επιμελητής δεν ένοιωθε καμία φιλολογική ευλάβεια απέναντι στο κείμενο που διόρθωνε και ότι σκοπός του δεν ήταν να αποκαταστήσει το πιθανό αρχικό έργο, αλλά να προσφέρει ένα αναγνώσιμο κείμενο όπως το απαιτούσε το καινούριο μαζικό μέσο του έντυπου βιβλίου, ένα κείμενο χωρίς προβλήματα όσον αφορά το νόημα, το μέτρο, τη γλώσσα, τη ρίμα κτλ.

Οι μελέτες του Martin Sicherl και του Martin Lowry για τον γνωστό τυπογράφο Άλδο Μανούτιο δείχνουν ότι ο τρόπος εργασίας του Άλδου και των επιμελητών του δεν διέφερε πολύ από αυτόν που είδαμε στην περίπτωση της *Θησηίδας*³⁹. Ανεξάρτητα από το αν ετοίμαζαν σύγχρονα ή αρχαία κείμενα, δεν είχαν ενδοιασμούς να ενσωματώσουν δικές τους διορθώσεις ή γραφές από άλλα χειρόγραφα κατώτερης αξίας, να συμπληρώσουν χάσματα με τμήματα από άλλα κείμενα, να προσαρμόσουν την ορθογραφία, τη μετρική και τη γραμματική ή να τροποποιήσουν διαλεκτικές μορφές. Δεν διέθεταν φιλολογική μέθοδο για να τη χρησιμοποιήσουν ως βοήθημα για την εργασία τους, ούτε ήταν σε θέση να διακρίνουν την ηλικία ή την αξία ενός χειρογράφου. Η προετοιμασία ενός κειμένου

39. Sicherl (βλ. υποσημ. 6), και Martin Lowry, *The World of Aldus Manutius: Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Oxford 1979, ειδικά σσ. 224-49.

για εκτύπωση ήταν συχνά θέμα υποκειμενικού γούστου του επιμελητή — και τύχης. Ο Lowry συνοψίζει τη μέθοδο εργασίας του Άλδου ως εξής: Aldine editorship was more like an academic wheel of fortune than a controlled system of scholarly criticism⁴⁰.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση και τις μελέτες για τον Άλδο, βρίσκω λογικό να υποθέσουμε ότι και άλλα λαϊκά έντυπα υπέστησαν επιμέλεια παρόμοια με εκείνη της *Θησηίδας*, αν και δεν είμαστε σε θέση να ελέγξουμε στην περίπτωση τους τη σχέση προτύπου-έντυπου. Αν θεωρήσουμε όμως ότι η *Θησηίδα* αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα δημόδια κείμενα που εκδόθηκαν ως λαϊκά έντυπα εκείνη την εποχή πέρασαν από μια συνειδητή, μάλλον σημαντική αλλά όχι φιλολογική, επιμέλεια πριν τυπωθούν, και συνεπώς πρέπει να χρησιμοποιήσουμε με πολύ μεγάλη επιφύλαξη τα λαϊκά έντυπα ως μάρτυρες της παράδοσης ενός κειμένου. Πρόκειται πραγματικά για εκδόσεις και όχι για λίγο πολύ μηχανικές αναπαραγωγές χειρογράφων, και αμφιβάλλω αν θα μπορούσαμε ποτέ να κρίνουμε αν μια «καλύτερη» γραφή αποτελεί πράγματι μια πιστότερη απόδοση του αρχικού κειμένου ή απλώς μια επιφανειακά επιτυχημένη διόρθωση κάποιου επιμελητή.

Για τον ίδιο λόγο διστάζω να αποδεχτώ την εικόνα του επιμελητή Νικολάου Καλλιέργη όπως την παρουσιάζει ο Νικόλαος Παναγιωτάκης σε πρόσφατη μελέτη του για την πρώτη έκδοση του *Απόκοπου*⁴¹. Εκεί χαρακτηρίζεται ο Νικόλαος Καλλιέργης ως ευσυνείδητος και οξυδερκής φιλόλογος. Η εικόνα αυτή βασίζεται, απ' ό,τι κατάλαβα, στην ερμηνεία που δίνει ο Παναγιωτάκης στον λεγόμενο «κολοφώνα» του κειμένου. Οι στίχοι: *Ἐχόπιασεν γι' αὐτὴν, του μπεργαδὴ τὴν ῥῆμα, / νὰ μὴν τῆς εὖρη οὐδὲ εἷς, διαβάζοντά την κρίμα. / Ὡσὰν εὐρίσκονται τινές, π ο λ λ ἄ κ α τ ε σ φ α λ μ ἔ ν ε ς, / οἱ ὁποῖαις τὸ δίκαιον ἤθελεν, νᾶσαν κατακατημέναις* σημαίνουν, κατά τον Παναγιωτάκη, ότι ο Καλλιέργης είχε στη διάθεσή του περισσότερα χειρόγραφα του *Απόκοπου* και ανάμεσά τους διάλεξε το καλύτερο και το διόρθωσε όσο μπορούσε καλύτερα⁴². Το χωρίο αυτό μπορεί, όμως, κατά τη γνώμη μου να ερμηνευτεί διαφορετικά. Πιστεύω ότι διατυπώνεται μια αντίθεση ανάμεσα σε *αὐτὴν τοῦ μπεργαδὴ τὴν ῥῆμα* και σε *τινές* (δηλαδή ρίμες άλλων έργων, και όχι άλλα χειρόγραφα του *Απόκοπου*).

Πέρα από αυτό, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι ο Καλλιέργης είχε περισσότερα χειρόγραφα στη διάθεσή του, η περίπτωση των επιμελητών του Άλδου δείχνει ότι ούτε και ο καλύτερος φιλόλογος του 15ου και 16ου αιώνα ήταν σε θέση να κρίνει την αξία ενός χειρογράφου⁴³. Επειδή ο Παναγιωτάκης έχει την

40. Σ. 237.

41. «Τὸ κείμενο τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ Ἄποκοπου», *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 89-209.

42. Σσ. 95 και 96.

43. Βλ. Lowry, σ. 243 κ.ε.

άποψη ότι ο Καλλιέργης είναι καλός φιλόλογος, δεν προβληματίζεται από το ότι αφενός δέχεται πως ο επιμελητής παρεμβαίνει στο κείμενο, χωρίς όμως να εξακριβώνει πώς και σε ποιο βαθμό⁴⁴, και αφετέρου κρίνει το κείμενο του Α πολύ καλύτερο από αυτό του χειρογράφου V⁴⁵. Αλλά, όπως είδαμε, αποτελεί μάλλον αναχρονισμό να περιμένουμε τέτοιο μοντέρνο, θα έλεγα, τρόπο εργασίας από έναν επιμελητή του 16ου αιώνα, και γι' αυτό ίσως πρέπει να αναθεωρηθεί η αξία που δόθηκε στο Α ως φορέα της παράδοσης του κειμένου· και μαζί με τον *Απόκοπο* πρέπει ίσως να αναθεωρηθεί γενικά η αξία των έντυπων κειμένων. Όπως είδαμε, μπορεί το έντυπο να προσφέρει ένα λειτουργικά καλύτερο κείμενο, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι το κείμενο αυτό είναι και φιλολογικά καλύτερο. Αν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε τα έντυπα ως μάρτυρες μιας παράδοσης, πρέπει τουλάχιστον να ξεκαθαρίσουμε την περιορισμένη αξία των μαρτύρων αυτών, και όχι αυτόματα να θεωρούμε τα έντυπα ισάξια με χειρόγραφα. Ειδικά για την περίπτωση της *Θησηίδας*, συμφωνώ με τη Follieri, που απέκλεισε τον V και την έκδοση επειδή αποτελούν προϊόντα «συνειδητής επεξεργασίας του επιμελητή»⁴⁶.

Lucy Cavendish College, Cambridge

BIRGIT OLSEN

44. Βλ., π.χ., σσ. 96 και 110.

45. Βλ. σ. 108 κ.ε.

46. «La versione», σ. 73.